

Рівненський державний гуманітарний університет

Освітньо-ресурсний центр РДГУ

Кафедра педагогіки початкової освіти

**ПРОФЕСІЙНА
ПІДГОТОВКА
МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ:
ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА**

Монографія

Рівне
2020

УДК 378.016:373.011.3-051

П84

**Рекомендовано до друку Вченою радою
Рівненського державного гуманітарного університету
(протокол №5 від 28 травня 2020 р.)**

Рецензенти:

К. О. Журба, доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник,

Т. В. Потанчук, доктор педагогічних наук, професор,

О. О. Красовська, доктор педагогічних наук, професор.

Авторський колектив: Боровець О. В. (р. 4.), Бричок С. Б. (р. 8), Веремчук А. П. (р. 10), Гудовсек О. А. (р. 5), Колупаєва Т. Є. (р. 2), Міщенья О. М. (р. 7), Сойчук Р. Л. (р. 1), Третяк О. М. (р. 9), Шевців З. М. (р. 3), Яковишина Т. В. (р. 6).

Професійна підготовка майбутніх педагогів: теорія та практика : монографія / Боровець О. В., Бричок С. Б., Веремчук А. П., Гудовсек О. А., Колупаєва Т. Є., Міщенья О. М., Сойчук Р. Л., Третяк О. М., Шевців З. М., Яковишина Т. В.; за наук. ред. Р. Л. Сойчук. Рівне : О. Зень, 2020. 236 с.

ISBN 978-617-601-320-4

У монографії представлено теоретичні та практичні аспекти дискурсу професійної підготовки педагогів у контексті реформування Нової української школи. Означену поліаспектність спроектовано на коло наукових проблем, пов'язаних із формуванням національної ідентичності особистості майбутніх педагогів, гуманізацією освіти, імплементацією інклюзивної освіти в Україні, різновекторністю підготовки майбутніх учителів у ЗВО, дидактичною компетентністю та застосуванням тренінгових технологій, естетичною освітою майбутніх педагогів, їхньою професійно-педагогічною відповідальністю, а також креативністю як важливим складником професійної компетентності.

Монографія стане в нагоді викладачам, учителям, аспірантам, магістрантам, студентам і всім, хто не байдужий до проблем освіти та професійної підготовки майбутніх педагогів у сучасному освітньому середовищі закладів вищої освіти.

УДК 378.016:373.011.3-051

ISBN 978-617-601-320-4

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1. Погляд на проблему формування національної ідентичності майбутніх учителів: виховний аспект	8
РОЗДІЛ 2. Підготовка магістрів до професійної діяльності у педагогічному ЗВО	25
РОЗДІЛ 3. Теоретичні основи імплементації інклюзивної освіти в Україні	49
3.1. Міжнародна законодавча база забезпечення інклюзивної освіти	49
3.2. Еволюція моделей соціальної політики держави у ставленні до осіб з ОМЖ, спричиненими проблемами зі здоров'ям	53
3.3. Сутність інклюзивної освіти	57
3.4. Учні як суб'єкти професійної діяльності вчителя початкових класів в умовах інклюзивної освіти	60
РОЗДІЛ 4. Теоретичні основи формування дидактичної компетентності майбутніх учителів початкової школи	68
РОЗДІЛ 5. Естетичне виховання майбутніх учителів початкової школи	90
РОЗДІЛ 6. Креативність у структурі професійної компетентності	109
РОЗДІЛ 7. Професійно-педагогічна відповідальність майбутнього вчителя початкової школи	129
РОЗДІЛ 8. Роль і місце курсу «Історія педагогіки» у професійному становленні майбутнього педагога	159
РОЗДІЛ 9. Тренінгові технології як засіб формування професійної компетентності майбутнього вчителя початкової школи	182
РОЗДІЛ 10. Самоосвіта як важливий складник професійної підготовки майбутніх педагогів	213
ДОДАТКИ	234

РОЗДІЛ 7 ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Мищенко О. М.

У «Національній доктрині розвитку освіти України в XXI столітті», Державній національній програмі «Освіта» (Україна XXI століття), Законі України про «Вищу освіту», «Професійному стандарті «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти» (2018 р.), Концепції розвитку освіти в Україні на 2015–2025 рр. та ін. законодавчих актах пріоритетним напрямом сучасної педагогічної освіти проголошено її орієнтацію на професійно-компетентну особистість. За умов становлення в Україні демократичної політичної системи професійно-педагогічна освіта є найважливішим чинником гуманізації суспільно-економічних зв'язків, формування нових життєвих професійних орієнтирів сучасної особистості, підготовки її до усвідомленого життєвого вибору та життєдіяльності.

Одним із найбільш вагомих складників ефективного виконання професійних завдань, пов'язаних із вихованням і навчанням підростаючого покоління, постає підготовка висококомпетентних фахівців, наділених відповідальною професійно-педагогічною поведінкою, здатних осмислювати та добровільно брати на себе відповідальність за ухвалені рішення та результати власної професійної діяльності. Свобода та поведінка особистості взаємопов'язані з її моральною відповідальністю, яка виражає здатність особистості самостійно керувати своєю діяльністю, почуватися відповідальною за власні вчинки та за наслідки своєї діяльності. Відповідальна поведінка дає людині право на володіння свободою. Вагомість відповідальності людини залишалася значною в усі часи, але особливого значення це явище набуває сьогодні, в час кризи культур і суттєвих трансформацій у соціумі.

Проблема відповідальності є дотичною до широкого кола наукових проблем. Попри створення знаними вченими, як-от В. Андрущенко, І. Бойченко, Л. Губерський, Т. Яшук та ін.,

методологічних засад наукового розроблення питання виховання відповідальності, міждисциплінарний статус власне поняття «відповідальність», а відтак його залучення до дослідницьких візій представників філософії, психології, соціології, педагогіки та юриспруденції (Г. Балл, І. Бех, М. Борцова, О. Дудоров, К. Муздибаєв, Ю. Осокіна, В. Прядеїн, М. Савчин, В. Сафін, А. Чірков та ін.), зумовили напрацювання в царинах кожної з них власного бачення відповідальності та притаманних лише їй підходів до трактування сутності останньої.

Крім того, на тлі посиленого зацікавлення науковців (М. Борцова, Т. Василевська, І. Вітківська, О. Іваненко, Е. Левченко, К. Муздибаєв, А. Ореховський, Ю. Осокіна, В. Прядеїн, М. Савчин, Т. Тульчинский та ін.) питаннями часу, умов виникнення терміна «відповідальність» чи надання йому категорійного значення, осмислення змісту поняття «професійно-педагогічна відповідальність» опинилося поза межами їхньої дослідницької уваги.

Сучасні трансформації в освіті передбачають організацію освітнього процесу в руслі нових підходів, підґрунтям яких постає компетентнісне бачення сутності педагога-професіонала. Ключову роль у фаховій підготовці майбутнього педагога, вчителя початкової школи, серед низки особистісних параметрів, відіграє його особистісна професійно-педагогічна відповідальність. У період політичної й економічної нестабільності, за умов невпинного зростання темпів розвитку науки і техніки, інформаційних технологій надзвичайно важливим стає вплив педагогічної науки загалом і закладу вищої освіти зокрема на виховання відповідальної особистості майбутнього педагога, вчителя початкової школи, еліти держави та й самого майбутнього Української держави.

Як дає підстави стверджувати щоденна педагогічна практика, процес професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи не завжди спрямований на становлення і розвиток особистісного потенціалу студентів-педагогів, формування їхніх професійно-особистісних якостей. Саме цим і зумовлена необхідність узагальнення теоретико-методологічних підходів до розкриття сутності та природи відповідальності,

професійно-педагогічної відповідальності вчителя початкової школи, а також умов її формування.

Проблема професійно-педагогічної відповідальності є предметом міждисциплінарного дослідження, тобто позначена науковим зацікавленням фахівців різних галузей наукового знання – філософії, соціології, психології, педагогіки, юриспруденції. Тому розглянемо відповідальність із різних наукових ракурсів як складну, інтегровану характеристику особистості.

Відповідальність – це найважливіша моральна та соціально-психологічна якість особистості; насамперед вольова здатність особистості, що характеризується усвідомленням і виконанням нею професійних обов'язків, які висуває, з одного боку, суспільство, а з іншого – особистість сама до себе.

У науковому обігу поняття «відповідальність» як синонім поняття «обов'язок» з'явилося в другій половині XV століття завдяки працям представників царини юриспруденції В. Канке, Дж. С. Мілля, О. Плахотного та ін. У контексті філософського осмислення проблеми відповідальності В. Канке вказує на перші згадки про означене поняття в роботі Дж. С. Мілля «Про свободу» (1859). О. Плахотний переконує, що до появи «відповідальності» причетний англійський учений О. Бен, який послуговується цим терміном у своїй праці «Emotions and Will» («Емоції і воля») (1859).

Порівняльний аналіз тлумачення слова «відповідальність» в англійських, французьких, українських словникових джерелах дає підстави для констатації про його фіксацію в кодифікаційних приписах із такою дефініцією – «виконання обов'язку, необхідність аналізу власної поведінки та діяльності». У багатьох сучасних мовах простежено етимологічний зв'язок лексеми «відповідальність» із латинським «responsabilitas», що у перекладі означає «відповідальність».

Так, у англійській мові відповідальність (responsibility) тлумачать як: «1. Можливість виконання зобов'язання або обов'язку; якість, що є показником надійності та довіри. 2. Елемент державного управління, відповідальність за щось, певні зобов'язання перед іншими. 3. Зобов'язання зробити щось, а також моральне зобов'язання поводитися коректно щодо будь-

якої особи чи предмета. Йдеться про відповідальність людини перед кимось, наприклад, людини у владі чи батьків перед дітьми; тобто «бути відповідальним, робити що-небудь без чужої підказки»; бути здатним на «те, за що відповідає особа»; «обов'язок» [46].

Французька мова відображає трактування «відповідальності» (responsabilite) як: «обов'язку» чи «необхідності спокутувати провину, виконати свій обов'язок, договір»; зобов'язання відповідати за певні дії, бути гарантом чогось, виконувати свої обіцянки; здатності відшкодувати збиток, заподіяний будь-кому його діями чи тими, хто знаходиться під його чи її наглядом, або навіть понести покарання [45].

В Етимологічному словнику української мови зафіксовано походження слова «відповідальність» (а також відати, відповідати, відповідальний, відповідь, відповісти тощо) від «відати», тобто «знати», що пов'язане зі праслав'янським «věděti» (знати) та давньоруським «вѣдѣти». Іменник «відповідальність» утворений від прикметника «відповідальний» [14, с. 394].

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови термін «відповідальність» кодифіковано зі значеннями: «1. Покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чийсь дії, вчинки, слова. Притягати до відповідальності – вважати когось винним, вимагати звіту за його вчинки (перед судом, органами влади і т. ін.). 2. Серйозність, важливість справи, моменту тощо» [11, с. 57].

Як узагальнення етимологічного аналізу словникової одиниці «відповідальність» підкреслимо співзвучну її семантику в українській, англійській і французькій мовах, а саме – тлумачення слова «відповідальність» як регуляційної форми, що пов'язана із виконанням обов'язку, необхідністю звітувати за це, моральним зобов'язанням, вираженням усвідомленого ставлення особи до вимог суспільної необхідності, обов'язків, соціальних завдань, норм і цінностей.

Найбільш частотним є використання поняття «відповідальність» у юриспруденції. З огляду на визнання

правовою наукою проблеми відповідальності як однієї з найбільш важливих, останнє має основоположний, догматичний статус. У царині права відповідальність є формою примусу, мірою покарання, зобов'язанням. Сфера права передбачає відповідальність і за виконання правових норм, і за їхнє порушення. Це важливий елемент правового регулювання, засіб забезпечення виконання правових норм і профілактики правопорушень, а також стимул до правомірної поведінки індивідів. Категорію «відповідальність» у юриспруденції вважають рівноцінною категорії «покарання» [44, с. 343].

У монографії «Правова відповідальність як вид соціальної відповідальності та шляхи її забезпечення» Д. І. Бернштейн потрактує правову відповідальність як вид соціальної відповідальності та обов'язок дотримуватися правових норм, слідувати їм, обирати у їхніх рамках найбільш раціональний варіант поведінки [6].

Філософський енциклопедичний словник термін «відповідальність» подає зі значенням: «Своєрідна для дорослої особистості саморегуляційна форма, яка проявляється в усвідомленні самого себе як мотиву вчинків і їх результатів і в усвідомленні і регулюванні власної можливості бути мотивом змін (чи протидія змінам) в оточуючому світі і у власному житті [41, с. 97].

У Словнику з етики «відповідальність» фігурує як «категорія етики й моральне поняття, що характеризує особистість із погляду виконання нею моральних вимог, виражає ступінь участі особистості й соціальних груп як у їхньому власному моральному вдосконаленні, так і в удосконаленні суспільних відносин» [30, с. 348].

У контексті вищевикладеного особиста відповідальність людини постає її обов'язком. Якщо обов'язок людини полягає в усвідомленні, застосуванні та практичному здійсненні моральних вимог, то питання міри виконання чи не виконання цього завдання характеризує рівень особистої відповідальності. Відтак «відповідальність» – це відповідність моральної діяльності особистості та її обов'язку, розглянута з точки зору можливостей особистості.

У ході дослідження морально-етичного аспекту відповідальності науковці Т. Аболіна, Т. Василевська, Г. Гаєвая та ін. розглядають моральну відповідальність крізь призму залежності людини від чогось, сприйнятого нею як визначальна основа для ухвалення та здійснення рішення та виникає на підставі вимог до суб'єкта діяльності з боку соціального оточення, що ґрунтується на моральних нормах, прийнятих у певному суспільстві.

У царині філософії відповідальність є формою взаємодії та взаємозв'язку окремих індивідів, яка набуває вираження у визнанні та здійсненні ними взаємних вимог [4, с. 27].

Для аналізу природи відповідальності видається слушним дотримуватися засадничого методологічного принципу єдності об'єктивного та суб'єктивного. Застосування цього принципу до феномену відповідальності дає змогу представити об'єктивне як обов'язкове, морально необхідне, як сукупність моральних вимог, обов'язків, оформлених у правові й етичні норми та правила, які існують незалежно від того, визнає їх людина чи ні, а суб'єктивне – як усвідомлення особистістю необхідності, цілеспрямованості висунутих щодо неї вимог, добровільного їх прийняття й активного виконання. Важливо, що суб'єктивний бік відповідальності обов'язково передбачає усвідомлення людиною себе як індивідуальності, що вільно визначає свою поведінку.

Давньогрецьке бачення індивідуальної відповідальності, на думку І. Кона, було досить обмеженим. Поняття відповідальності, пов'язане з внутрішньою моральною мотивацією, на той час іще не зовсім відокремилася від поняття обов'язку, продиктованого зовні [3, с. 67].

Однак уже період розвитку та становлення класичної полісної держави, а водночас моральних норм і правил, позначений зародженням поняття відповідальності як внутрішньої якості індивіда [2, с. 52].

Під впливом пізньостоїчних уявлень про мораль у межах етичної концепції християнства виникла релігійна ідея особистої відповідальності за неправильні дії як внутрішнього самоконтролю, як необхідності передбачення результатів своїх

дій. Категорія відповідальності, відтак, постала спроектованою на категорію свободи.

Філософи ХІХ ст. А. Шопенгауер [43], Ф. Ніцше [21] й інші у своїх працях розвинули концепцію суб'єктивізму й ірраціоналізму. Захищаючи ідеї свободи, мислителі відкидали не тільки історичну необхідність, а й будь-яку причинну зумовленість поведінки людини. Вони апелювали до ідеї «абсолютної свободи» людської волі, стверджуючи, що свобода та відповідальність несумісні. Ф. Ніцше категорично відкидав необхідність держави, звертаючи увагу на те, що «тільки там, де закінчується держава, починається людина...» [21, с. 43].

Ж. Сартр стверджував, що вибираючи себе, людина бере на себе велетенську відповідальність і за себе, і за все людство. Відчуття відповідальності за власний вибір пов'язане з відчуттям невпевненості, страху, тривоги, туги. Позбутися таких почуттів людина може шляхом вибору «недійсного буття», буття «як усі», тобто заперечення особистісного, унікального, ховання «за всіх». Загальне буття нівелює тривогу, невпевненість, тугу, а разом із ними й відповідальність. Хочеш жити «дійсним життям» – обирай «не як усі», але бери на себе відповідальність [29, с. 154].

У сучасній філософії напрацьовано широкий спектр підходів до розкриття діалектики свободи та відповідальності. Прибічники одного з них стверджують, що лише вільний у виборі своєї поведінки може виступати суб'єктом дій і зв'язків та бути за них відповідальним. І навпаки, тільки той, у кого сформовано почуття відповідальності, засноване на розумінні об'єктивних зв'язків своїх дій із реаліями та вимогами ситуації, є вільною людиною [5, с. 119].

Як зазначає Г. Тульчинський, «стати вільним можна тільки розширивши зони відповідальності, тобто поставившись до інших, таких самих вільних людей, відповідно до їхніх інтересів», що дає змогу «вступати у взаємовільні – взаємовідповідальні» зв'язки [40].

Свобода та відповідальність виступають протилежностями, єдність яких складає джерело саморозвитку особистості. Поєднання свободи та відповідальності, їхня гармонізація є складною проблемою з такими її аспектами, як

загальнофілософський, соціологічний, етичний і психолого-педагогічний.

Тому відповідальність – це поняття, що відбиває об'єктивний, конкретно-історичний характер взаємин між особистістю, колективом, суспільством з погляду свідомого здійснення представлених взаємних вимог [22].

На рівні психологічного аналізу відповідальність постає загальною властивістю особистості, що поєднує компоненти афективно-мотиваційної, інтелектуальної та діяльно-поведінкової сфер людини як тілесно духовної цілісності. Відповідальність мислиться результатом інтеграції всіх психічних функцій особистості: суб'єктивного сприйняття навколишнього світу, оцінювання власних чуттєвих ресурсів, емоційного ставлення до обов'язку, волі [20].

У площині психології підлягають висвітленню такі аспекти проблеми відповідальності, як формування відповідальності на різних вікових етапах, які впливають на виховання особисті (І. Бех, Ж. Завадська, Л. Ігельсон, К. Клімова, А. Колесова, Т. Морозкіна, К. Мурай, В. Пискун, Н. Рум'янцева, Л. Славина, Ю. Сокольніков, Л. Татомир, Н. Ген, Л. Шевченко та ін.); відповідальність як феномен міжособистісних взаємин у груповій діяльності (В. Агеєв, Л. Сухінська та ін.); відповідальність як сукупність форм контролю суб'єктом своєї діяльності з огляду на виконання загальноприйнятих норм і правил. У працях К. Абульханової-Славської, Є. Дорофєєва, В. Каліна, С. Карпухіна, В. Крутецького, В. Розанової, М. Савчина, Л. Славіної, Л. Фрідмана, О. Шушеріної осмислено таке базове для відповідальності психологічне утворення, як самоусвідомлення особистості з її компонентами – Я-концепцією, самооцінкою особистості та відповідними психологічними механізмами (саморегуляція та рефлексія тощо).

Посутнє значення для дослідження проблеми відповідальності має психологічна теорія діяльності як засадничий фактор формування основних якостей особистості (Б. Ананьєв, М. Каган, В. Крутецький, О. Леонтєв, Б. Ломов, С. Рубінштейн та ін.).

Психологічний ракурс вивчення відповідальності передбачає характеристику останньої як пріоритетної якості особистості, що відображає усвідомлення нею свого обов'язку, як форми регуляції та саморегуляції особистості, що визначає ефективність діяльності та представляє відповідальність як мету виховання (І. Бех, Г. Гаєва, А. Ореховський, М. Савчин, В. Сафін та ін.) [27].

У Словнику-довіднику із психології «відповідальність» витлумачено як «внутрішню саморегуляцію і самодетермінацію зрілої особистості, опосередковану ціннісними орієнтаціями, яка виявляється в усвідомленні людиною причин здійснюваних учинків і їхніх наслідків та в контролі своєї здатності бути причиною змін у навколишньому світі і власному житті» [31, с. 60].

Із точки зору А. Петровського, відповідальність є властивістю особистості, формування якої відбувається в ході спільної з іншими людьми діяльності шляхом засвоєння соціальних цінностей, норм і правил поведінки. Учений пов'язує відповідальність з обов'язком, виокремлює особливе для неї значення совісті та розглядає її як здатність особистості здійснювати моральний самоконтроль, самостійно формулювати для себе моральні обов'язки, вимагати від себе їхнього виконання й давати самооцінку здійснюваним учинкам.

На думку А. Немчінінова, відповідальність – це системна особистісна якість, що виступає результатом відображення об'єктивно необхідних зв'язків людини в суспільстві, характеризує зобов'язання людини свідомо виконувати вимоги, продиктовані моральним обов'язком, спеціальними нормами, та відповідати за свої дії перед собою, іншими людьми, колективом і суспільством.

Важливою для розкриття сутності відповідальності як особистісної якості є когнітивна теорія Дж. Роттера (Дж. Роттер: «Соціальне научіння і клінічна психологія» (1954), «Особистість» (1975), розділ «Теорія соціального научіння» в книзі «Очікування і діяльність: моделі очікуваної цінності в психології» (1981), «Розвиток і додатки теорії соціального научіння» (1982), концепт локусу контролю якого узагальнено відображає очікування того, якою мірою особистість контролює

і як оцінює власні дії. Учений уживає термін «відповідальність» для називання явища, описуваного як властивість інтернальності особистості (схильність приписувати відповідальність за внутрішніми чинниками – своїй поведінці, характеру, здібностям), яка протистоїть екстернальності (схильність приписувати відповідальність за зовнішніми чинниками). Саме інтернальність особистості забезпечує стабільність її самооцінки, сприяє самоактуалізації, зумовлює відповідальність за вироблення життєвої стратегії, особистісний і професійний розвиток [47].

Вагоме значення для теорії та практики виховання відповідальності має дослідження І. Беха. У контексті вивчення відповідальності як особистісної якості вчений зазначає, що підґрунтям такої якості слугують усвідомлення індивідом свого обов'язку, визнання особистістю причетності до соціуму, власні переконання та моральні принципи. На думку науковця, моральна рефлексія окреслює здатність особистості осмислити прагнення передбачити результати своїх дій з урахуванням власних поглядів і поглядів інших людей, а також здатність до погодження цілей поведінки із засобами їхнього досягнення. Відтак відповідальність – це особливий мотив людських учинків, який відрізняється від усіх інших лише йому властивою ознакою ідеальності, і саме наявність такої ознаки діяльності особистості сприяє її моральному розвитку та не перетворює відповідальність на засіб, за допомогою якого особистість прагне досягнути корисної для неї мети [8].

Однак відповідальність не варто зводити лише до взятих на себе зобов'язань, дисциплінованості, бо останнє не розкриває її психологічної сутності. Відповідальність також не варто зводити до обов'язку, оскільки обов'язок – поняття зі сфери несвободи, а відповідальність тісно пов'язана із баченням свободи. Відповідальність – не нав'язаний зовні обов'язок, а відповідь на звернене до суб'єкта прохання, відчуте як власна турбота. Невипадково відповідальність і відповідь мають один і той самий корінь. Відповідальність у прямому значенні – це повністю добровільний акт, відповідь на потреби іншого, виражені або не виражені. Бути «відповідальним» означає бути вільним і готовим відповісти [42, с. 124–125].

Під впливом обставин у суб'єкта виникає актуальна спонука до певної поведінки, що складається із низки етапів, серед яких: ініціювання, вибір, реалізація та післявчинкове переосмислення. Саме відповідальна поведінка набуває вияву в учинках, діях, позиціях, рішеннях, намірах, планах людини. Механізмами забезпечення відповідальної поведінки постають саморегуляція мотивації та поведінки, свідомість, самосвідомість і мораль [28].

Розвиток демократичних свобод в Україні зумовив значне розширення можливостей особистості у виборі способу дій зі зміщенням акценту останнього на внутрішні відчуття. Найважливішим стимулом дій, відтак, постає не усвідомлена необхідність, як було раніше, а внутрішня потреба особистості творчо, результативно впливати на вдосконалення навколишнього життя.

Психологи О. Дробницький [13], Н. Рейнвальд [25], Н. Табунов [38] досліджують відповідальність на основі осмислення її зв'язку з обов'язком.

На думку В. Сперанського, соціальна відповідальність суголосна із поняттям «переконання особистості» [34].

К. Абульханова-Славська розглядає відповідальність крізь призму ініціативи. За відсутності останнього відповідальність набуває вияву в такій нерозвинутій формі, як самозбереження [1].

В. Біблер вважає за необхідне підкреслити зв'язок відповідальності з почуттям власної гідності, без якого, на його думку, немає моральної поведінки [9].

А. Зосимовський [15], Л. Ітельсон [16] вивчають відповідальність у нерозривній єдності з почуттям обов'язку.

М. Сметанський визначає відповідальність як особистісну якість, суть якої полягає в усвідомленій потребі та практичній готовності до виконання соціальних норм, а не до неприємних наслідків, які можуть відбутися в разі їхнього невиконання [32].

Відповідальність набуває вияву передусім у самостійному, тобто внутрішньо детермінованому, виборі особистості, яка, реалізуючи свої потреби, інтереси, цілі, прагне до творчої участі в усіх сферах життя. Тому відповідальність – це не тільки необхідне суспільству обмеження волі особистості, а й

вираження її творчої активності, свободи, волі. Відповідальна людина, як стверджує К. Абульханова-Славська, знає, що вона робить і передбачає наслідок своїх дій. За нею не потрібен контроль, на неї можна покластися. Усвідомлюючи свою відповідальність, людина не обмежує себе якимось набором заданих умов, а відчуває потребу знайти оптимальні можливості для досягнення поставлених перед нею цілей. Відповідальність передбачає впевненість у своїх силах під час розв'язання завдань (тільки безвідповідальна людина береться за непосильну справу) [1, с. 12].

На переконання М. Савчин, відповідальність як соціальна якість спрямовує дії людини, є стимулом її вдосконалення, показником соціальної зрілості. Особистість, яка має почуття відповідальності, самостійно регулює власну поведінку в суспільстві, повною мірою відповідає за свої вчинки [27].

Дослідники відповідальності з позиції соціальної філософії – В. Андрущенко [5], І. Бойченко [10], Л. Губернський [12], Ю. Осокіна [23], О. Плахотний [24], О. Титаренко [39] та ін. – характеризують означене поняття як наслідок соціальної активності особистості, свідоме ставлення особи до вимог суспільної необхідності, обов'язків, соціальних завдань, норм і цінностей.

У соціологічній енциклопедії відповідальність витлумачено як відповідність дій соціальних суб'єктів (особистості, соціальної групи, суспільства) взаємним вимогам, соціальним нормам, загальним інтересам тощо [33].

На думку А. Андрущенка, соціальну відповідальність особистості можна розглядати як складне системне явище, що розкриває сутність соціальних суб'єктів як представників тієї чи тієї соціальної групи, прошарку, міру прийняття, інтеріоризації останніми соціально значущих цінностей суспільства, розуміння своєї особистої відповідальності за соціальні наслідки власної діяльності [5, с. 134].

Відповідальність як внутрішня особливість індивіда, за твердженням Є. Мануйлова, – це складне соціальне явище, що охоплює визнання необхідності діяти згідно із суспільними вимогами та соціальними цінностями, усвідомлювати свою суспільну роль, критичність і постійний контроль за власними

діями, готовність відповідати за власні вчинки та соціально значущу діяльність [18].

Основоположними для аналізу проблеми відповідальності, як вважає Н. Мінкіна, є суспільна природа людини, що репрезентує об'єктивно необхідні зв'язки між особистістю, колективом і суспільством, які набувають реалізації у свідомій вольовій поведінці та діяльності особистості [19, с. 58]. Дослідниця зазначає, що «... якщо відбувається збіг зовнішніх вимог про відповідальну поведінку з внутрішнім ставленням до цих вимог, то в такому випадку відповідальність стає властивістю особистості, відбувається перехід зі сфери необхідного – в сферу наявного. Таке понаднормативне ставлення до обов'язків та реалізація їх у соціально значущій поведінці і діяльності і є внутрішньою відповідальністю особистості ...» [19, с. 88].

Тому відповідальність, у суто соціологічному сенсі, відображає: об'єктивний характер взаємодії суб'єктів діяльності (особистості, суспільства та соціальної групи) з погляду свідомого здійснення взаємних вимог, які детерміновані соціальними нормами; готовність до виконання взаємних прав і обов'язків у процесі спільної діяльності для незавдання шкоди усталеному розвитку і суспільства загалом, і окремих спільнот, особистостей.

Відповідальність – якість особистості, що характеризується прагненням і вмінням оцінювати свою поведінку з точки зору користі або шкоди для суспільства, зіставляти свої вчинки з панівними в суспільстві вимогами, нормами, законами, керуватися інтересами соціального прогресу.

Загалом відповідальність як інтегральна властивість особистості набуває реалізації у відповідній поведінці із залученням багатьох атрибутів, якостей та властивостей особистості.

За своїм змістом відповідальність має конкретно-історичний характер і є явищем, зумовленим не тільки соціально та психологічно, а й культурно-історично. Не існує відповідальності абстрактної, відповідальності взагалі. Кожен історичний тип відповідальності набуває вияву в конкретно-

історичних умовах і виступає складником розвитку суспільства та його культури. Це окреслює важливість такого методологічного принципу дослідження проблеми, як принцип єдності історичного та логічного.

Особливим значенням у вимірі трактування відповідальності як педагогічної категорії вирізняється теоретичний спадок А. Макаренка та В. Сухомлинського.

Одним із перших серед фундаторів педагогічної теорії відповідальність як соціальну якість особистості осмислював А. Макаренко. Розглядаючи відповідальність крізь призму залучення вихованців у систему відповідальних залежностей і визнаючи її основною умовою формування особистості, відомий педагог стверджував: «Це дуже важливо, найважливіше, ніж усе інше...». Почуття відповідальності службової, ділової, юридичної, як констатував А. Макаренко, залишається поки що визначальним стимулом праці й ініціативи. Відповідальність, нагадував він, полягає не лише в тому, що людина боїться покарання, а ще в тому, що людина й без покарання почувається незручно, винною, якщо з її причини пошкоджено чи зіпсовано річ. Виконуючи роль «головного стимулу та ініціативи» (А. Макаренко), відповідальність водночас є важливим фактором формування самої особистості, бо визначає не тільки рівень її активності, а й спрямованість дій [17].

Особливу увагу відповідальності як якості особистості приділяв також В. Сухомлинський. Педагог потрактував відповідальність як здатність особистості самостійно формулювати зобов'язання, виконувати їх і здійснювати самоконтроль та самооцінку. В. Сухомлинський пов'язував відповідальність із совістю, яка, за його висловом, є «схвильованим й суворим сторожем розуму» [36, с. 267–538].

Поєднуючи найбільш значущі людські якості – відповідальність і совість, В. Сухомлинський продукує категорію відповідальності в її найвищій формі. На його думку, вона схарактеризовує здатність особистості самостійно формувати моральні обов'язки, вимагати від себе їхнього виконання, виконувати самооцінювання, самоконтроль. Відповідальність допомагає значно розширити сферу втручання

особистості в навколишній світ і утвердити ідею «особистої відповідальності за все створене нашим народом» [37].

В. Сухомлинський розглядав відповідальність у системі координат духовного світу особистості. «Більше всякої другої напасти, – писав він, – ми, вихователі, боїмося саме грубості душі, моральної товстошкірості, не сприйняття добра, краси» [37].

До проблеми формування відповідальної особистості сучасного вчителя зверталися такі вчені, як С. Гончаренко, Л. Губерський, М. Євтух, В. Журавський, І. Зязюн, В. Кремень, О. Сердюк, І. Надольний, В. Огнев'юк та інші. Об'єднує наукові позиції дослідників бачення відповідальності з огляду на реальні вияви діяльності й спілкування індивіда в царині навчання і виховання.

Українські вчені-педагоги – І. Бех [7], О. Савченко [26], О. Сухомлинська [35] – наголошують на доцільності формування особистості на основі загальнолюдських моральних цінностей, серед яких значне місце посідає відповідальність як здатність відповідально ставитися до життя, навчання, діяльності, природи, сім'ї, здоров'я тощо.

Аналіз наукової літератури дає підстави розмежовувати три аспекти тлумачення змістового наповнення поняття «відповідальність», а саме:

- об'єктивний, що існує незалежно від конкретного суб'єкта та може стосуватися будь-якої людини;

- суб'єктивний, що залежить від суб'єкта, який може ухвалювати рішення й або брати на себе зобов'язання, або їх не брати;

- емоційний, що охоплює сумніви, хвилювання, почуття відповідальності, обов'язку, совісті, провини за характер і результат своєї діяльності та можливі наслідки взятих зобов'язань чи ухвалених рішень.

Незважаючи на певні розбіжності наукових підходів до визначення сутності поняття «відповідальність», їх об'єднує загальний компонент – констатація відповідальності за результат власних дій.

Відповідальність учителя – це особистісна якість, показниками якої є: добросовісність, точність, акуратність,

ініціативність, виконавча дисципліна, активність, наполегливість, творчість, винахідливість; наявність навичок самоорганізації, самодисципліни, уміння планувати свій час, вести облік виконаної роботи, сумлінність, старанність, поважність, серйозність, вимогливість, самокритичність, ретельність, організованість, адекватна оцінка своїх можливостей, акуратність, дисциплінованість, ініціативність і активність. До показників відповідальності педагога належать: 1) доброзичливе ставлення до дітей, батьків, колег; 2) моральна зрілість, тобто готовність людини брати на себе відповідальність за вирішення конфліктних ситуацій; 3) відповідальність у досягненні фінансового, професійного успіху.

Професійна відповідальність учителя особливо співвіднесена з його професійним і духовним становленням. Як наголошує Н. Кузьміна, можна бути відповідальним, але не стати майстром педагогічної справи, але не можна стати майстром педагогічної справи, не будучи відповідальним. Зрозуміло, що відповідальність виступає стимулом постійного творчого пошуку оптимальних шляхів виконання особистістю свого професійного та громадського обов'язку, стрижнем її професійних і громадських якостей.

Зasadничою умовою формування професійної відповідальності майбутнього вчителя постає його зацікавленість процесом і результатами навчально-пізнавальної діяльності. Підґрунтям такої відповідальності слугує покликання, любов до педагогічної професії.

З огляду на вищевикладене професійна відповідальність – це системна особистісна якість, яка є результатом відображення об'єктивно необхідних взаємозв'язків у суспільстві та пов'язана з наявністю соціальних цінностей, вимог і норм, специфічних для окремого виду професійної діяльності. Формування професійної відповідальності особистості відбувається у процесі спільної діяльності як результат тих зовнішніх вимог, які до нього висуває суспільство, колектив (професійне середовище), група. Професійна відповідальність спроектована на готовність особистості усвідомлено виконувати вимоги відповідно до професійних та соціальних норм і відповідати за свої дії перед собою, іншими, суспільством і колективом. Вважаємо, що

професійна відповідальність у структурі особистості виступає сукупністю професійно важливих якостей, що набувають вияву в діяльності та мають вплив на її ефективність.

На підґрунті ідеї про спрямованість людської мотивації професійна відповідальність людини постає не одноразовими почуттями, мотивованими цінністю чи значущістю предмета її діяльності, не наслідком контролю, здійснюваного зовні (державного, адміністративного, громадського тощо), а вихідною зсередини власне людини якістю особистості, сформованою на певній особистісній основі, мотивованою потребою вдосконалювати результати своєї професійної діяльності для самоактуалізації.

А. Маслоу, описуючи людей, які самоактуалізуються у професійній сфері, визначає їх як відданих своїй справі, бо така для них – покликання. Покликання варто пояснювати, зокрема, здатністю усвідомлювати й передбачати справжню та подальшу перспективу результатів своєї діяльності та їхніх наслідків. Якість особистості, що забезпечує усвідомлення людиною зв'язку її справжньої діяльності з наслідками останньої, і є відповідальністю.

До переліку найбільш присутніх складників ефективного виконання професійних завдань належить підготовка висококваліфікованих фахівців, що відзначаються відповідальною професійно-педагогічною поведінкою, здатні осмислювати й добровільно брати на себе відповідальність за ухвалені рішення та результат власних професійних дій.

Професійна відповідальність – це неодмінна якість представників усіх професій. Але саме сучасний учитель початкової школи повинен мати особливо високий рівень професійної відповідальності та підготовленості до професійних обов'язків.

Під час опитування студентів педагогічного факультету Рівненського державного гуманітарного університету на предмет ознайомлення з найважливішими якостями вчителя початкової школи було названо близько двадцяти властивостей особистості останнього. Цікаво, що на відповідальність вказала лише десята частина респондентів. Безсумнівно, це вказує на недооцінювання багатьма студентами значущості однієї з

найвагоміших професійно-особистісних якостей учителя початкових класів.

У праці «Сто порад вчителю» В. Сухомлинський писав: «Однією з найважливіших особливостей творчості педагога є те, що об'єкт його праці – дитина – повсякчас змінюється, він завжди новий, сьогодні не той, що вчора. Наша праця – формування людини, і це покладає на нас особливу відповідальність, яку ні з чим не зіставиш» [36, с. 421].

Відповідно до досліджень французьких учених педагогічна відповідальність окреслена зумовленими колективним договором на кафедрі та покладеними на викладачів кількома педагогічними обов'язками, що передбачають визначення цілей, застосування педагогічних методів і встановлення конкретних методів оцінювання для кожного із курсів, за які певний педагог відповідає, з огляду на Інституційну політику оцінювання навчання, забезпечення проведення всіх курсів, за які відповідає департамент, для забезпечення їхньої якості та змісту [48].

У наказі Міністерства освіти і науки України (№ 1/9-382 від 29 липня 2014 року) проголошено відповідальність педагогічну та науково-педагогічних працівників за виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого культурного потенціалу народу.

Педагогічна відповідальність – це глибоке усвідомлення свого соціального призначення, розуміння суспільної цінності педагогічної професії та професійної діяльності. Вона зумовлює постійне прагнення вдосконалювати методи, форми, шляхи та способи передання студентам необхідних знань, формування компетентностей, які забезпечують бажаний рівень сприйняття, розуміння та засвоєння навчального матеріалу і сприяють розвитку як професіонала й особистості. Попри це, лише виконанням таких завдань сутність і значення відповідальності педагога обмежувати не варто.

Специфіка педагогічної відповідальності як виду професійної відповідальності полягає в тому, що педагог ототожнює результати діяльності своїх студентів із результатами власної навчальної та виховної діяльності,

унаслідок чого перебуває у постійному пошуку ефективних рішень навчальних завдань для вдосконалення навчання, навченості та самореалізації у своїй професійній сфері. У контексті формулювання висновків про значення професійної відповідальності як особистісного складника людини, професіонала доцільно згадати те, що часто наслідки негативних результатів діяльності в будь-якій професійній сфері пов'язують із халатністю фахівців, тобто з відсутністю відповідальності.

Відтак професійно-педагогічна відповідальність – це системна особистісна якість, яка постає не лише результатом відображення об'єктивно необхідних взаємозв'язків у суспільстві, а й пов'язана з наявністю соціальних цінностей, вимог і норм, специфічних для професійної діяльності. Професійно-педагогічна відповідальність особистості формується у процесі спільної діяльності як результат тих зовнішніх вимог, які до неї висуває суспільство, колектив (професійне середовище), група, та пов'язана з готовністю особистості усвідомлено виконувати вимоги, співвідносі із професійними та соціальними нормами, а також відповідати за свої дії перед самим собою, іншими людьми, колективом, суспільством. У такому ключі варто зауважити, що професійно-педагогічна відповідальність у структурі особистості є сукупністю професійно важливих якостей, що набувають вияву в діяльності та впливають на її ефективність.

Професійно-педагогічна відповідальність учителя початкової школи має складну структуру, зокрема передбачає наявність мотиваційно-ціннісного, когнітивного, емоційно-вольового та операційно-діяльнісного компонентів (див. рис. 7.1).

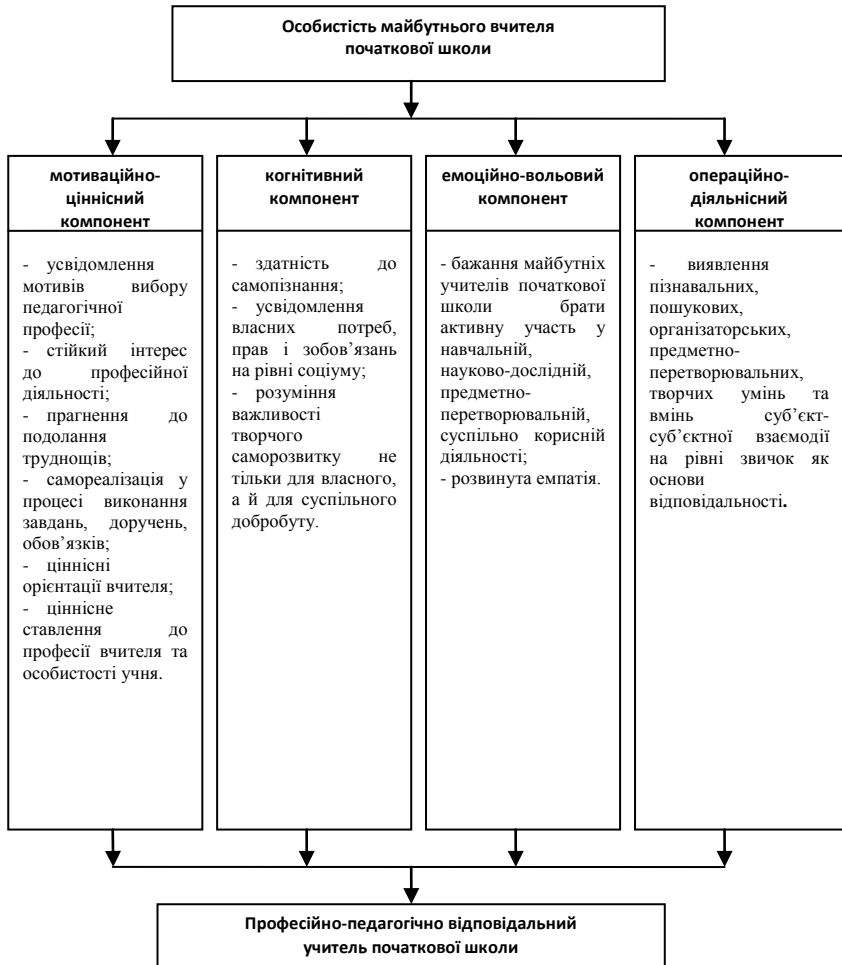

Рис. 7.1. Структура компонентів професійно-педагогічної відповідальності майбутнього учителя початкової школи

На основі аналізу психолого-педагогічних джерел і спостереження за студентами, майбутніми вчителями, виокремили та схарактеризували чотири компоненти професійно-педагогічної відповідальності вчителя початкової школи: мотиваційно-ціннісний, когнітивний, емоційно-вольовий, операційно-діяльнісний.

Критеріями та показниками *мотиваційно-ціннісного компонента* професійно-педагогічної відповідальності майбутнього вчителя початкової школи є усвідомлення мотиву вибору майбутньої педагогічної професії; стійкий інтерес до професійної педагогічної діяльності; прагнення до подолання труднощів і під час навчання в закладі вищої освіти, і під час проходження психолого-педагогічної практики; творча самореалізація в ході виконання завдань, доручень та обов'язків у процесі навчання на педагогічному факультеті; ціннісні орієнтації особистості вчителя; ціннісне ставлення до вчительської професії й особистості молодшого школяра. У переліку критеріїв та показників цього компонента провідну роль відіграє ціннісне ставлення до професії вчителя початкової школи.

Когнітивний компонент набуває вияву у здатності особистості до самопізнання як майбутнього вчителя; усвідомленні власних потреб, прав і зобов'язань на рівні сучасного соціуму; розумінні важливості творчого саморозвитку не лише для власного, а й суспільного добробуту. Інтегруючим у структурі особистості постає усвідомлення самопізнання та саморозвитку творчої особистості майбутнього вчителя початкової школи.

Емоційно-вольовий компонент пов'язаний із бажанням майбутніх учителів брати активну участь у творчому освітньому процесі, науково-дослідній, предметно-перетворювальній, суспільно корисній діяльності; розвинутою емпатією до молодших школярів. Саме емоції мають особливе значення і для життя самого вчителя, і для розвитку особистості молодшого школяра. Саме емоції спонукають учителя до активних творчих дій у освітньому процесі початкової школи.

Операційно-діяльнісний компонент спроектований на пізнавальні, пошукові, організаторські, предметно-перетворювальні, творчі вміння вчителя, а також уміння суб'єкт-суб'єктної взаємодії на рівні звичок як основи професійно-педагогічної відповідальності майбутнього вчителя початкової школи. Зважаючи на це, професійно-педагогічна діяльність учителя є стрижнем освітнього процесу початкової школи.

Найважливішим є саме мотиваційно-ціннісний компонент як детермінант поведінки особистості, її діяльності на основі усвідомленості, прийняття факту залежності життєдіяльності від суспільних цілей і цінностей, що й формує ставлення суб'єкта діяльності до обов'язку та наслідків своєї поведінки.

Однією з умов формування професійно-педагогічної відповідальності майбутніх учителів початкової школи визнано процес інтерактивної взаємодії викладача – вчителя – студента. Діяльність викладача повинна відзначатися спрямованістю на розкриття особистості студента, формування його ініціативності, самостійності, активності й, урешті рещт, відповідальності. Найкращою площиною для усвідомленого й ефективного формування професійно-педагогічної відповідальності майбутнього вчителя початкової школи слугує педагогічна практика у школах під керівництвом найкращих учителів початкової школи. Цьому мають сприяти взаємодовіра, повага один до одного, здатність до творчої співпраці.

Посилюють ефективність процесу формування професійно-педагогічної відповідальності майбутніх учителів початкової школи такі педагогічні умови, як:

- розвиток у студентів професійно-педагогічної спрямованості як системи мотивів, інтересів, потреб саморозвитку та самоосвіти;

- організація пізнавальної, предметно-перетворювальної, суспільно корисної та науково-дослідної діяльності майбутніх учителів початкової школи, яка б забезпечувала виявлення та розвиток духовних і моральних сил у їхній єдності;

- упровадження в освітній процес педагогічного факультету різноманітних завдань рефлексивно-аналітичної та творчо-пошукової спрямованості;

- тісна співпраця закладу вищої освіти із закладами загальної середньої освіти у підготовці майбутнього вчителя початкової школи (раз на місяць проведення уроків у ігровій формі та творчих заходів у початкових школах);

- організація цілеспрямованої та систематичної інтерактивної взаємодії викладача та студента (брейн-ринги, диспути, конференції та ін.);

- використання тренінгових занять, що сприяють розвитку самостійності й організованості студентів (під час занять і засідань студентських проблемних груп та гуртків);

- реалізація заходів виховних програм креативно-творчого характеру (квести, флеш-моби, творчі змагання та конкурси, вікторини, творчі зустрічі, тематичні вечори, літературно-художні та музичні вечори, читацькі конференції, огляди матеріалів періодичних видань тощо).

Дієвість розвитку професійно-педагогічної відповідальності майбутнього вчителя початкової школи забезпечує дотримання таких основних методологічних засад, як: формування теоретико-методологічної і психологічної готовності педагогів до роботи в системі гуманістичних відносин; переорієнтація на вдосконалення особистісних якостей і міжособистісних стосунків; творче освоєння сучасних напрямів, форм, технологій виховання; звернення до досвіду минулих років, який зберігає продуктивні варіанти освітньо-виховної роботи.

У контексті власного досвіду категорію професійно-педагогічної відповідальності майбутнього вчителя початкової школи доцільно розмежувати за такими її видами: відповідальність за постановку цілей діяльності; відповідальність за засоби її здійснення; відповідальність за наміри (мотиви) постановки цілей; відповідальність за наслідки своєї діяльності.

У руслі пропонованого дослідження основними сферами реалізації професійно-педагогічної відповідальності є:

- суб'єкт-суб'єктна сфера реалізації професійно-педагогічної відповідальності з такими її виявами, як відповідальність за зміст міжособистісних стосунків, стиль спілкування, а також відповідальність за специфіку впливу викладача на студента;

- самосуб'єктна сфера реалізації професійно-педагогічної відповідальності у професійній сфері з такими її виявами, як відповідальність особистості за відповідність її внутрішніх інтенцій. Це також відповідальність майбутнього вчителя початкової школи за те, наскільки його особистісні інтереси,

цінності й ідеали співвіднесені із цінностями й ідеалами професійної діяльності;

- самосуб'єктна сфера реалізації професійно-педагогічної відповідальності у сфері життєвого простору вчителя, що набуває вияву в тому, наскільки вчитель у своєму житті керується принципом відповідального ставлення до людей, а також відповідального ставлення до свого життя загалом. У межах цієї сфери відповідальність спроектована на самостійне формування сенсу власного життя, особистісне психологічне здоров'я (як вирішення та профілактика психологічних проблем), а також формування етичних і моральних ідеалів, загальний моральний розвиток та самореалізацію особистості, поглиблення процесів самопізнання.

Загалом професійно-педагогічну відповідальність учителя варто потрактувати як показник соціальної зрілості особистості. Сфера самосуб'єктної реалізації професійно-педагогічної відповідальності у життєвому просторі вчителя набуває виявів у тому, як він керується та орієнтується у своєму житті гуманістичним ставленням до інших людей. До сфери самосуб'єктної реалізації належить відповідальність за реалізацію екзистенційно-гуманістичних цінностей. Професійно-педагогічна відповідальність також має своїми виявами самостійний пошук і формування сенсу життя, формування професійних ідеалів, загальний професійний розвиток і самореалізацію особистості, поглиблення самопізнання у своїй професійній сфері.

У контексті означеної проблеми професійно-педагогічна відповідальність майбутнього вчителя початкової школи характеризується наступним чином:

1. *Професійно-педагогічна рефлексія* – здатність до швидкого та глибокого розуміння професійно-педагогічних аспектів власних комунікативних інтенцій. Це також здатність рефлексувати дію факторів, що перешкоджають вияву відповідальної поведінки, чітке усвідомлення способів і можливостей вияву відповідальності. Професійно-педагогічна рефлексія постає базовим механізмом самосвідомості особистості та професійно-педагогічної відповідальності особистості вчителя. Особливістю професійно-педагогічної

рефлексії є те, що вона дає змогу розуміти й ухвалювати відповідальні рішення.

2. *Професійно-педагогічна мотивація* – глибинне внутрішнє прагнення особистості створювати творчу атмосферу взаємодії з учнями, бажання налагоджувати особливого роду взаємини в освітньому процесі, емпатії, прихильності. Професійно-педагогічна мотивація – це підстава для формування професійно-педагогічної системи цінностей і світоглядних установок особистості. Основна мета професійно-педагогічної мотивації полягає у формуванні здатності вчителя конструктивно аналізувати поведінку та вчинки учнів, а також створювати творчу атмосферу спілкування з ними. Професійно-педагогічна мотивація також простежується у глибинному прийнятті іншої людини, особливому ставленні людини до сенсу свого життя.

3. *Професійно-педагогічні почуття* – емоційний складник (емпатія, любов, чуйність, гідність, обов'язок), що відбиває гуманно-відповідальне значення ставлення особистості. Професійно-педагогічні почуття є внутрішнім ставленням людини до світу, яке надає особливого сенсу людському життю. Творчий учитель початкової школи – це професія, де міра впливу визначається ступенем відкритості іншої людини в ситуації професійної взаємодії та можливістю вчителя використовувати цю відкритість для створення нових динамічних тенденцій у внутрішньому світі людини.

4. *Професійно-педагогічна інтуїція* – компонент, за допомогою якого суб'єкт моментально усвідомлює та надає перевагу одним (у пропонованому контексті – гуманістичним) цінностям перед іншими (антигуманними, аморальними, егоцентричними і прагматичними). Професійно-педагогічна інтуїція відповідає за вибір особистості, виконує оперативне оцінювання навчально-виховних ситуацій, орієнтує особистість на дії та вчинки, розвиває самосвідомість, виконує функцію керівництва діями особистості у навчально-виховному процесі, сигналізує про етичну специфіку освітнього процесу.

5. *Особистісна екзистенційна* – компонент, який відповідає за чітке усвідомлення суб'єктом сенсу життя, що сприяє виробленню та «повторному огляду» власних

сміслоутворювальних цінностей. Тобто це відповідальність людини стосовно власного буття. Екзистенційна відповідальність попереджує втрату сенсу життя, дає змогу відрізнити соціально зрілу особистість від соціально незрілої.

6. *Професійно-педагогічні цінності* – компонент, що синтезує й інтегрує в єдиний особистісний ідеал такі ціннісні утворення, як: світогляд, установки, інтереси й ідеали суб'єкта, до найважливіших із яких належать цінності добра, справедливості, любові та чесності.

Проведений у ході дослідження аналіз філософських, психолого-педагогічних джерел дає підстави стверджувати, що професійно-педагогічна відповідальність – це системна особистісна якість, яка не лише є результатом відображення об'єктивно необхідних у суспільстві взаємозв'язків, а й спроектована на наявність соціальних цінностей, вимог і норм, специфічних для педагогічної діяльності. Професійно-педагогічна відповідальність учителя повинна формуватися у процесі спільної діяльності як результат зовнішніх вимог, які до неї висуває суспільство, професійне середовище, та пов'язана з готовністю особистості усвідомлено виконувати вимоги професійних і соціальних норм, а також відповідати за свої дії перед самим собою, іншими людьми, колективом, суспільством.

До спектра основних сфер реалізації професійно-педагогічної відповідальності належать: суб'єкт-суб'єктна сфера реалізації професійно-педагогічної відповідальності з такими виявами, як відповідальність за зміст міжособистісних стосунків, стиль спілкування, а також за специфіку впливу викладача на студента; самосуб'єктна сфера реалізації професійно-педагогічної відповідальності у професійній сфері з такими виявами, як відповідальність особистості за відповідність її внутрішніх інтенцій; самосуб'єктна сфера реалізації професійно-педагогічної відповідальності у сфері життєвого простору вчителя з такими виявами, як міра керування вчителем у житті принципом відповідального ставлення до людей, а також до свого життя загалом.

У контексті трактування професійно-педагогічної відповідальності вчителя як показника соціальної зрілості особистості постає очевидним, що сфера самосуб'єктної

реалізації професійно-педагогічної відповідальності у життєвому просторі вчителя набуває виявів у тому, як він керується та орієнтується у своєму житті гуманним ставленням до інших людей, й охоплює відповідальність за реалізацію екзистенційно-гуманістичних цінностей. Професійно-педагогічна відповідальність, крім вищевказаного, має виявами самостійний пошук і формування сенсу життя, формування професійних ідеалів, загальний професійний розвиток і самореалізацію особистості, поглиблення самопізнання у власній професійній сфері.

З огляду на вияв досліджуваного феномену у самостійному пошуку та формуванні сенсу життя, формуванні професійних ідеалів, у загальному професійному розвитку та самореалізації особистості, поглибленні самопізнання у професійній сфері викладачам закладів вищої освіти в ході власної професійно-педагогічної діяльності варто зосередитися на розробленні педагогічних умов ефективного формування професійно-педагогічної відповідальності майбутнього вчителя початкової школи.

Список використаних джерел:

1. Абульханова-Славська К. Типология активности личности. *Психологический журнал*. 1985. Т. 6. № 5. С. 3–18.
2. Алексюк А. М. Педагогіка вищої освіти України: Історія, Теорія. Київ: Либідь, 1998. 560 с.
3. Амонашвили Ш. А. Психологические основы педагогики сотрудничества. Київ, 1991. 111 с.
4. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. Санкт-Петербург: Питер, 2001. 288 с.
5. Андрущенко В., Михальченко М. Сучасна соціальна філософія. Київ: Генеза, 1993. Т. 1. 246 с.
6. Бернштейн Д. Правовая ответственность как вид социальной ответственности и пути ее обеспечения. Ташкент: Фан, 1989. 150 с.
7. Бех І. Д. Відповідальність особистості як мета виховання. *Початкова школа*. 1997. № 9. С. 4–8.
8. Бех І. Д. Психолого-педагогічні умови виховання в молоді громадянськості. *Громадянське виховання молоді в умовах трансформації суспільства*. Черкаси, 1998. С. 3–6.

9. Библер В. Наши интервью: О морали и нравственности. Стическая мысль. Москва: Политиздат, 1998. 374 с.
10. Бойченко І. Філософія історії: підручник для вищої школи. Харків: Прапор, 2006. 656 с.
11. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2004. 1440 с.
12. Губерський Л. В., Приятельчук А. О., Бойченко І. В. (ред.) Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення): навч. посіб. 2-ге вид., стер. Київ, 2009. 624 с.
13. Дробницький О. Г. Проблемы нравственности. Москва: Наука, 1977. 333 с.
14. Етимологічний словник української мови: в 7 т. Київ: Наукова думка, 1982. Т. 1. 631 с.
15. Зосимовський А. А. Формирование общественной направленности личности в школьном возрасте. Москва: Издательство МГУ, 1982. 343 с.
16. Ительсон Л. Лекции по общей психологии. Владимир, 1970. 268 с.
17. Макаренко А. С. Педагогічні твори: у 8 т. Москва: Педагогіка, 1983. Т. 1. 67 с.
18. Мануйлов Є. М. Морально-етична відповідальність суб'єктів діяльності. *Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Сер. Філософія, філософія права, політологія, соціологія*: зб. наук. пр. Харків: Право, 2011. № 9. С. 24–31.
19. Минкина Н. А. Воспитание ответственностью. Москва: Высшая школа, 1990. 144 с.
20. Муздыбаев К. Психология ответственности. Ленинград: Наука, 1983. 240 с.
21. Ницше Ф. Книга для всех и не для кого. М.: Интербук, 1980. 359 с.
22. Нісімчук А. С. Педагогіка: підручник. Луцьк: Видавництво «Ставропігон», 2006. 340 с.
23. Осокіна Ю. С. Відповідальність соціального суб'єкта: філософський аналіз: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2006. 198 с.

- 24.Плахотной А. Ф. Проблема социальной ответственности. Харьков: Издательство при ХГУ, 1981. 191 с.
- 25.Рейнвальд Н. И. Психология личности. Москва: Издательство УДН, 1987. 200 с.
- 26.Савченко О. Я. Компетентнісний підхід як чинник якості професійної підготовки майбутнього вчителя. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова (Серія 17: Теорія і практика навчання та виховання)*. Київ: вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. Вип. 14. С. 10–16.
- 27.Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки: монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. 280 с.
- 28.Сафин В. Психология соопределения личности. Свердловск, 1986. 142 с.
- 29.Скотний В. Філософія. Історія і системний курс. Київ: Знання України, 2005. 580 с.
- 30.Словарь по этике / ред. И. С. Кон. Москва: Политиздат, 1983. Изд. 5. 445 с.
- 31.Словарь-справочник по психологической диагностике / Л. Бурлачук, С. Морозов. Київ: Наукова думка, 1989. 200 с.
- 32.Сметанський М. І. Теоретичні засади сучасних концепцій виховання. *Шлях освіти*. 2004. № 3. С. 2–6.
- 33.Соціологічна енциклопедія / укладач Городяненко В. Г. Київ: «Академвидав», 2008. 456 с.
- 34.Сперанский В. И. Социальная ответственность личности: сущность и особенности формирования. Москва: МГУ, 1987. 150 с.
- 35.Сухомлинська О. В. Сучасні цінності у вихованні: проблеми, перспективи. *Шлях освіти*. 1996. № 1. С. 24–27.
- 36.Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина. *Вибрані твори*: в 5 т. Київ: Рад. школа, 1977. Т. 3. 670 с.
- 37.Сухомлинський В. О. Павлиська середня школа. Розмова з молодим директором. *Вибрані твори*: в 5 т. Київ: Рад. школа, 1977. Т. 4. 640 с.
- 38.Табунов Н. Д. К вопросу о социальной ответственности человека. Личность при социализме. Москва: Наука, 1968. С. 247–248.

39.Титаренко О. О. Кримінальна відповідальність за незаконне збагачення в Україні та деяких зарубіжних країнах: монографія. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. 260 с.

40.Тульчинский Т. Л. Разум, воля, успех: о философии поступка. Ленинград: Изд. ЛГУ, 1990. 119 с.

41.Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук, Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук. Київ: Абрис, 2002. 742 с.

42.Фром Э. Психоанализ и этика. Москва: Республика, 1990. 187 с.

43.Шопенгауер А. Избранные произведения. Москва: Просвещение, 1992. 479 с.

44.Юридичний словник / ред. В. Г. Гончаренка. Київ: Форум, 2005. 473 с.

45.Dictionnaire français. URL: <http://www.tourpie.org/Dictionnaire/Responsabilite.htm> (дата звернення: 03.06.2019).

46.Oxford English Dictionary. The word «responsibility». URL: <http://www.oed.com/view/Entry/163862?redirectedFrom=responsibility#eid> (дата звернення: 15.05.2019).

47.Rotter J. B., (1966). Generalized Expectancies for Internal Versus External Control of Reinforcement. Psychological Monograph, 80.

48.Module 4 : Lesresponsabilités pédagogiques URL:<http://www.spcvm.org/documents/document-dpt/module4.htm> (дата звернення: 05.07.2019).

Наукове видання

**Професійна підготовка майбутніх педагогів:
теорія та практика**

Монографія

**За науковою редакцією
доктора педагогічних наук, професора
Руслани Леонідівни Сойчук**

Підписано до друку 28.05.2020 р.
Формат 60х34х16 . Папір офісний.
Гарнітура Times New Romans.
Ум. друк. арк. 11,2.
Тираж 300 прим.

Видавець: Олег Зень
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія РВ № 26 від 6 квітня 2004 р.
вул. Кн.Романа, 9/24, м. Рівне, 33022,
068-025-067-4 olegzen@ukr.net

Друк: кафедра педагогіки початкової освіти РДГУ
вул. Остафова, 31, м. Рівне, 33000
тел. 0-362-62-00-84